

KIRTIS IR PRIEGAIĐĖ KRETINGOS TARMĖJE

J. ALEKSANDRAVIČIUS

Čia aprašomi Kretingos tarmės kirtis ir priegaidė. Į aprašomąjį plotą įeina ne tik Kretinga, bet ir kai kurios netoli Kretingos esančios vietovės, būtent: Palanga, Darbėnai, Kartena ir kt. Aprašomoji tarmė pagal lietuvių dialektologijos tyrinėjimuose priimtą skirstymą priklauso pajūrio žemaičių dounininkų tarmei.

Kadangi tarmės, kaip kalbinės sistemos, ypatybės labiausiai išryškėja lyginant su literatūrine kalba, tai čia kirtis ir priegaidė nagrinėjami daugiausia lyginimo su literatūrine kalba metodu.

Kirtis

Pajūrio žemaičių dounininkų tarmės kirčiavimas labai skiriasi nuo literatūrinės kalbos kirčiavimo. Čia ypač pažymėtinas kirčio vietos nesutapimas su literatūrine kalba. Būdingiausieji pajūrio žemaičių kirčiavimo bruožai yra *kirčio atitraukimas* ir palinkimas turėti žodžiuose ne vieną, o *du kirčiuotus* skiemenis. Dėl šių kirčiavimo ypatybių tarmės žodžių kirčio vieta daugiausia ir skiriasi nuo literatūrinės kalbos.

Spėjama, kad kirčio atitraukimui atsirasti turėjusios įtakos kuršių ir sėlių kalbos.

Kirčio atitraukimas yra palinkimas tarmėje atitraukti kirtį nuo žodžio galo į pradžią. Kirčio atitraukimas būna dvejopas: vienoje tarmėje kirtis atitraukiamas tik tam tikrais atvejais, o kitose — visais atvejais (išskyrus tvirtapradžio ilgumo galūnę). Kai kirtis atitraukiamas ne visais atsitikimais, o nuo trumposios galūnės (senosios tvirtapradės) tik į ilgą šaknį, pvz., *gīve* ~ *gyvā* (Mūšos upynas), toks kirčio atitraukimas vadinamas *sąlyginiu* kirčio atitraukimu¹.

Antrasis kirčio atitraukimas yra toks, kai kirtis nuo tvirtagalės ir nuo trumposios galūnės (išskyrus tvirtapradžio ilgumo galūnę, nuo kurios kirtis visai neatitraukiamas) atitraukiamas į kiekvieną šaknį — ilgą ar trumpą:

¹ Žr. Archivum Philologicum, 4, 32, Kaunas (1933).

l̃a.u,k̃a ~ laukai, *r̃o.n,k̃a* ~ ranka, *g̃e,r̃a* ~ gerà, *š̃a,k̃a* ~ šakà (šiaurės ir šiaurės vakarų žemaičiai), *l̃au,k̃ai* ~ laukai, *g̃ĩva* ~ gyvà, *š̃aka* ~ šakà (Joniškis)². Toks kirčio atitraukimas vadinamas *visuotiniu* kirčio atitraukimu.

Kretingos tarmė turi visuotinį kirčio atitraukimą. Čia kirtis atitraukiamas nuo tvirtagalio ilgumo ir trumposios galūnės (išskyrus tvirtapradžio ilgumo galūnę, pvz.: *sak̃au* ~ sakáu (sakaũ), *dar̃a* ~ darái (daraĩ), *lauk̃ams* ~ laukáms) į kiekvieną — ilgą ir trumpą šaknį: *l̃a.u,k̃a* ~ laukai, *d̃a.r,ž̃a* ~ daržai, *ṽie,ž̃ĩs*³ ~ vėžys, *r̃o,g̃ĩs* ~ rugys, *k̃op,r̃a* ~ kuprà, *m̃eg,l̃a* ~ miglà.

Kretingos tarmėje pažymėtinas kirčio atitraukimo *savotiškumas*. Čia kirtis atitraukiamas ne visiškai, o padalijamas tarp žodžio pradžios ir galo: dalis kirčio nutraukiama į žodžio pradžią, o kita dalis paliekama buvusioje kirčio vietoje. Todėl, kirtį atitraukus, žodyje atsiranda du kirčiai — be senojo kirčio, atsiranda dar naujas kirtis, vadinamas *atitraukiniu* kirčiu: *š̃a,k̃a* ~ šakà, *l̃e.ña* ~ lentà, *r̃o.n,k̃a* ~ rankà, *g̃a.i,d̃ĩs* ~ gaidys, *á.rk,l̃ĩs* ~ arkl̃ys, *l̃o.n,g̃a* ~ langai, *ṽie,ž̃ĩs* ~ vėžys, *d̃o.u,b̃ie* ~ duobė.

Balso spūdzio atžvilgiu tuodu kirčiai tarmėje nevienodi: atitrauktinis kirtis yra stipresnis už senąjį kirtį, vadinamą *šalutiniu* kirčiu. K. Būga savo žodyno įvade pabrėžia, kad „Žemaičiai, be naujojo atkeltinio kirčio, tebeįstaria ir senąjį galūnės kirtį, kuris betgi yra silpnesnis už naująjį“⁴. Tarmės šalutinis kirtis atliepia literatūrinės kalbos kirtį, pvz.: akis ~ *à,k̃ēs*, ausis ~ *á.u,s̃ēs*.

Reikia pažymėti, kad ne visoje žemaičių dounininkų tarmėje būna toks kirčio atitraukimo savotiškumas, kai atitraukiant kirtis padalijamas į dvi dalis. Žemaičių dounininkų šiaurės rytų kampe (Vegeriai, Klykoliai, Akmenė), kuris įeina į visuotinio kirčio atitraukimo plotą, kirtis atitraukiamas iš žodžio galo į pradžią visiškai, senojoje vietoje nepaliekant jokių pėdsakų: *r̃õnka* ~ rankà, *áuseš* ~ ausis. Šiuo atveju kirtis atitraukiamas nuo žodžio galo į pradžią visiškai, todėl žodyje tesusidaro tik vienas kirtis.

Tarmėje yra žodžių, turinčių po tris ir keturis kirčius, kurie atsiranda triskiemeniuose ar keturskiemeniuose žodžiuose, kirtį atitraukus iš žodžio galo į pradžią: *š̃e,l̃om̃a* ~ šilumà, *bl̃ez,d̃ĩngà* ~ blezdingà (kregždė), *d̃a.r,b̃eñink̃us* ~ darbininkus, *dr̃e,g̃õnt̃us* ~ drigantus (eržilus), *ṽe,l̃ieñej̃e* ~ velėnija.

Trečiasis kirtis (antrasis nuo galo) čia vadinamas *šalutiniu atitraukiniu* kirčiu. Jis atsiranda dėl kirčio atitraukimo iš žodžio galo į pradžią, kai žodžio gale išlieka ne tik senasis kirtis, bet dar kirčiuojamas šalia jo esantis skiemuo. Šitas skiemuo ir turi šalutinį atitrauktinį kirtį. Jis šalutiniu atitraukiniu vadinamas dėl to, kad yra silpnesnis už atitrauktinį, pasakytume, už pagrindinį atitrauktinį kirtį, bet stipresnis už šalutinį kirtį.

² Žr. Archivum Philologicum, 4, 32, Kaunas (1933).

³ Visi priebalsiai prieš balsius *e, i (i)* ir dvibalsį *ie*, o priebalsiai *č, g, k, l, š, ž* dar prieš balsius *e, e (ē, ē)* ir dvibalsius *ei, ei* jokių minkštumo ženklų nežymimi, nes tais atvejais jie visada minkšti.

Čia vartojama Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos (1956) teikiama moji transkripcija.

⁴ K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., LI, Kaunas, 1924.

Tarmėje yra žodžių, turinčių du kirčius, atsiradusius ne dėl kirčio atitraukimo, o dėl palinkimo kirčiuotai tarti ilguosius skiemenis. Kalbėdami apie kirčio atsiradimą dėl palinkimo kirčiuotai tarti ilguosius skiemenis, susiduriame su dviem kirčiais — pagrindiniu ir nukeltiniu.

Pagrindiniu kirčiu čia vadinamas toks kirtis, kurį turi žodžiai, neatitraukiantieji kirčio iš žodžio galo į pradžią. Tokie kirčio neatitraukiantieji žodžiai, be pagrindinio, gali turėti dar vieną kirtį — vadinamąjį nukeltinį. Jį turi tokie žodžiai, kurie po pagrindinio kirčio tarmėje turi ilgą skiemenį. Po pagrindinio kirčio esantysis ilgas skiemuo tarmėje tariamas kirčiuotai. Dėl tokio skiemens kirčiuoto tarimo ir atsiranda, be pagrindinio, dar naujas kirtis — nukeltinis. Nukeltiniu jis vadinamas dėl to, kad pagrindinis kirtis padalijamas į dvi dalis, ir viena jo dalis lyg ir nukeliama iš žodžio pradžios į galą, t. y. kirtis padalijamas tarp žodžio pradžios ir galo: *ark, lōu* ~ arkliuo (arkliui), *vā, kōu* ~ vaikuo (vaikui), *sēi, nā* ~ sienai, *šō, nēi* ~ šunie (šuniui), *prāus, tēis* ~ praūsties (praustis). Stipresniu balsu tariamas pagrindinis kirtis, o nukeltinis — silpnesniu.

Nukeltinio kirčio atsiradimas yra lyg ir atvirkščias kirčio atitraukimo iš žodžio galo į pradžią veiksmas.

Nukeltinis kirtis būna tais atvejais, kai po pagrindinio kirčio yra ilgas skiemuo arba ilgas skiemuo, atsiradęs iškritus uždaros galūnės trumpajam balsiui: *lōn, gōu* ~ lānguo (langui), *trūo, bā* ~ tróbai, *kārk, lā* ~ kaĩklai, *bīm, bāls* ~ biĩmbalas, *vēr, pāls* ~ veĩpalas, *gē, rāls* ~ gēralas, *dūo, bēls* ~ dóbilas, *kēr, mēns* ~ kiĩminas, *žō, sēns* ~ žāsinas, *kōn, dōuls* ~ kānduolas (branduolys).

Kai kuriais atvejais žodžių su nukeltiniu kirčiu pagrindinio kirčio priegaidė būna trumpinė. Tai įvyksta tada, kai skiemenį, ant kurio krinta pagrindinis kirtis, sudaro trumpai tariamas balsis: *kā, tēns* ~ kātinas, *ā, vēns* ~ āvinas, *stā, lōu* ~ stāluo (stalui), *gā, lōu* ~ gāluo (galui), *ā, vēi* ~ āvie (aviai), *šā, kā* ~ šāakai, *sōk, tēis* ~ sūkties (suktis). Reikia pažymėti, kad tais atvejais, kai žodyje nėra nukeltinio kirčio, priegaidė būna ilga: *kātena* ~ kātina, *āvenō* ~ āvinu, *stāla* ~ stālo, *gāla* ~ gāla, *āvis* ~ āvys, *šākas* ~ šākos.

Sudėtiniai žodžiai, paprastai, būdami daugiaskiemeniai, daugiausia turi po du kirčius — pagrindinį ir nukeltinį. Šiais atvejais, kaip ir nesudėtinuose žodžiuose, nukeltinis kirtis eina po pagrindinio kirčio. Nukeltinį kirtį turi daugiausia tie sudėtiniai žodžiai, kuriuose pagrindinis kirtis krinta ant jungiamojo baltio arba ant pirmosios sudėtinio žodžio dalies: *avē, kāilis* ~ avikailis, *galvūo, vēršis* ~ galvoviršis, *saulē, kāita* ~ saulėkaita, *griēblā, kūotis* ~ grēblākotis, *ognā, vēite* ~ ugnāvietė, *akl, brōukšmis* ~ akibruokšmis, *sāld, rūkštis* ~ sāldrūkštis, *pūs, brūolis* ~ pūsbrolis, *rēt, sīkis* ~ rētskykis, *kēl, vēite* ~ kėlvietė, *luopēt, kūotis* ~ lopėtkotis, *meškēr, kūotis* ~ meškėrkotis.

Jei žodyje po pagrindinio kirčio tarmėje nėra ilgai tariamo skiemens, tai toks žodis neturi nė nukeltinio kirčio, nors pagrindinis kirtis krinta ant jungiamojo baltio arba ant pirmosios sudėtinio žodžio dalies: *miešlāvežis* ~ mēšlāvežis, *arklāganis* ~ arklāganis, *kaulāšeris* ~ kiauulāšeris, *tārpsakis* ~ taĩpsakis, *pūs, padē* ~ pūspadē.

Nukeltinio kirčio nebūna ir tais atvejais, kai pagrindinis kirtis tarmėje būna antroje sudėtinio žodžio dalyje: *veinrōnkis* ~ vienraŋkis, *stuurlūpis* ~ storlūpis, *detpēlvis* ~ didpīlvis, *mažakālbis* ~ mažakālbis, *veinākis* ~ vienākis.

Iš to, kas pasakyta apie tarmės kirtį, matome, kad tarmėje yra iš viso penki kirčiai: atitrauktinis (pagrindinis atitrauktinis), šalutinis, šalutinis atitrauktinis, pagrindinis ir nukeltinis. Tarmėje žodžiai gali turėti ne tik po vieną kirtį, kaip literatūrinėje kalboje, bet ir po du, kartais net daugiau kirčių.

Priegaidė

Kretingos tarmėje žodžių priegaidės, kaip ir žodžių kirčio vieta, labai skiriasi nuo literatūrinės kalbos. Šioje tarmėje yra ne trys, kaip literatūrinėje kalboje, o penkios priegaidės: *trumpinė*, *tvirtagalė*, *laužtinė*, *vidurinė* ir *tvirtapradė*.

Kai kurios priegaidės yra panašios į literatūrinės kalbos priegaides, o kai kurios būdingos tik tarmei. Savo balso judėjimu panašesnės į literatūrinės kalbos atitinkamas priegaides yra *trumpinė*, *tvirtagalė* ir *tvirtapradė*, o *laužtinė* ir *vidurinė* priegaidė yra būdingos tik tarmei. Nuo literatūrinės kalbos priegaidžių labiausiai skiriasi *laužtinė*, kuri tarmėje tariama vietoj literatūrinės kalbos *tvirtapradės* ir pasižymi smarkiu kritimu, balso lūžimu, daug smarkesniu negu literatūrinės kalbos *tvirtapradė* priegaidė. *Tvirtagalė* priegaidė panaši į literatūrinės kalbos *tvirtagalę* priegaidę tik savo balso kilimu, o balso kritimu skiriasi. Tarmės *tvirtagalė* priegaidė ilgesnė ir labiau tęsiama negu literatūrinėje kalboje. *Vidurinė* priegaidės literatūrinė kalba visai neturi. Ji panaši į *tvirtagalę*, tik žymiai trumpesnė. Tarmėje *vidurinė* priegaidė tariama ant pailgėjusių trumpųjų balsių, pailgėjus trumpinei priegaidei arba atitraukus kirtį nuo žodžio *tvirtagalio* ilgumo galūnės į *tvirtagalio* ilgumo šaknį.

Kaip minėta, kai kurie žodžiai tarmėje turi po du, kartais net daugiau kirčių, o kirčiai gali būti — pagrindinis, atitrauktinis bei nukeltinis. Priegaidės tarmėje turi ne tik pagrindiniai, bet ir atitrauktiniai bei nukeltiniai kirčiai. Kadangi visi kirčiuotieji skiemenys turi ir priegaides, vadinasi, žodžiai, turintieji po du kirčius, turi ir po dvi priegaides, o žodžiai, turintieji daugiau kirčių, turi po tiek pat priegaidžių.

Atitrauktinio kirčio priegaidė būna trejopa: *trumpinė*, *vidurinė* ir *tvirtapradė*.

Trumpinė atitrauktinio kirčio priegaidė būna tada, kai kirtis nuo trumposios ar *tvirtagalio* ilgumo galūnės atitraukiamas į trumpą šaknį: *lāz,dā* ~ *lazdā*, *mē,dōs* ~ *medūs*, *rā,sā* ~ *rasā*, *sā,lā* ~ *salā*, *šē,lōmā* ~ *šilumā*, *tē,kēnā* ~ *tekinā*, *nāš,līs* ~ *našlīs*, *šē,rīs* ~ *šerīs*, *ā,vēnā* ~ *avināi*, *kā,tēnā* ~ *katināi*, *pē,lēnā* ~ *pelenāi*.

Vidurinė atitrauktinio kirčio priegaidė būna tada, kai kirtis nuo trumposios ar *tvirtagalio* ilgumo galūnės atitraukiamas į *tvirtagalio* ilgumo šaknį: *ā,u,sēs* ~ *ausis*, *lō,n,kā* ~ *lankā*, *bā,rz,dā* ~ *barzdā*, *skūo,lā* ~ *skolā*, *žē,i,mā* ~ *žiemā*, *lā,u,kā* ~ *laukai*, *dō,u,bīe* ~ *duobė*, *vīe,žīe* ~ *vėžė*, *žūo,līe* ~ *zolė*, *pūs,līe* ~ *pūslė*.

Tvirtapradė atitrauktinio kirčio priegaidė būna tada, kai kirtis nuo trumposios ar tvirtagalio ilgumo galūnės atitraukiamas į tvirtapradžio ilgumo šaknį: *á.rk,līs* ~ arklīs, *grieb,līs* ~ grėblīs, *lō.n.gā* ~ langai, *šė.r,dēs* ~ širdis, *tė,vā* ~ tėvai, *ē.á.u,dòlīs* ~ čiaudulys.

Nuo tvirtapradžio ilgumo galūnės tarmėje kirtis visai neatitraukiamas: *gerā* ~ gerai (naud.), *nušáls* ~ nušáls (nušáls), *laukāms* ~ laukáms, *arklėms* ~ arkljáms, *gerám* ~ gerám, *ausĩms* ~ ausims, *galvúoms* ~ galvóms; taip pat vienskaitos I ir II asmens veiksmažodžiuose, nes šiais atvejais tarmėje yra tvirtapradžio ilgumo galūnė: *daráu* ~ daráu (daraũ), *rašáu* ~ rašáu (rašáu), *palekáu* ~ palikáu (palikaũ), *matā* ~ matai (mataĩ), *darā* ~ darái (daraĩ), *skaitė* ~ skaitėi (skaitėĩ), *nešė* ~ nešėi (nešėĩ), *padarė* ~ padarėi (padarėĩ).

Šalutinis kirtis, tarmėje atsiradęs dėl kirčio atitraukimo, irgi turi priegaidę. Jo priegaidė dvejopa: trumpinė arba tvirtagalė. Jei kirtis atitraukiamas iš galinio trumpo skiemens, tai to skiemens (žodžio gale) šalutinio kirčio priegaidė būna trumpinė: *á,kēs* ~ akis, *gè,rà* ~ gerà, *lā.u,kūs* ~ laukūs, *pō.i,kòs* ~ puikūs, *šá,kà* ~ šakà, *vā.kūs* ~ vaikūs, o jei kirtis atitraukiamas iš galinio tvirtagalio ilgumo skiemens, tai to skiemens (žodžio gale) šalutinio kirčio priegaidė būna tvirtagalė: *dá.r,bā* ~ darbaĩ, *è,žĩs* ~ ežỹs, *lā.u,kā* ~ laukai, *lā.šė.nė* ~ lašiniai, *vā,kā* ~ vaikai.

Šalutiniai atitrauktiniai kirčiai turi dvejopą priegaidę: trumpinę arba tvirtagalę: *Vúo,kītėjė* ~ Vokytijà (Vokietija), *Krè,tĩngà* ~ Kretingà.

Iš to, kas pasakyta, matome, kad tarmėje dėl kirčio atitraukimo ir dėl palinkimo kirčiuotai tarti ilguosius skiemenis atsiranda atitrauktinis, šalutinis ir nukeltinis kirtis su penkiomis priegaidėmis: trumpine, tvirtagale, laužtine, vidurine ir tvirtaprade.

Trumpinė priegaidė. Trumpinę priegaidę (žymimą kairiniu ženkleliu „“) turi trumpieji skiemenys, kuriuos sudaro tarmėje trumpai tariami balsiai *a, e, ę, ė, i, o, u*. Jos tarimo balso spūdis yra trumpas ir vidutinio stiprumo.

Trumpinė priegaidė tarmėje būna šiais atvejais:

a) Vienskiemeniuose žodžiuose ant trumpųjų balsių *a, e, ę, i, o, u*, atliepiančių literatūrinės kalbos trumpuosius balsius *a, e, i, u*: *kàs, tàs, ràs, nèš, vèš, lès, šès* ~ šis, *krès* ~ kris, *vès* ~ vis, *līg, dō* ~ dù, *sō* ~ sù, *pùkš, bùpt*.

b) Ant trumpųjų balsių *ę, o*, atliepiančių literatūrinės kalbos trumpuosius *i, u*, tarmės vienskiemeniuose žodžiuose, atsiradusiuose iš dviskiemenių žodžių, nukritus trumpajam uždaros galūnės balsiui: *kėts* ~ kitas, *dėts* ~ diktas, *pėkts* ~ piktas, *bòts* ~ būtas, *tòšts* ~ tūščias, *sòkts* ~ sūktas.

c) Ant trumpųjų *a, e*, atliepiančių literatūrinės kalbos *a, e* su tvirtagale priegaide, vienskiemeniuose žodžiuose, atsiradusiuose iš dviskiemenių, nukritus trumpajam uždaros galūnės balsiui: *kāps* ~ kápas, *lāps* ~ lāpas, *šāps* ~ šāpas, *grāps* ~ grābas, *māšks* ~ māzgas, *pāts* ~ pādas, *rāks* ~ rāgas, *slāpts* ~ slāptas, *tāks* ~ tākas, *lėts* ~ lėdas, *mėts* ~ mėtas, *šėšts* ~ šėštas, *šėšks* ~ šėškas.

d) Ant trumpųjų balsių *a, e*, atliepiančių literatūrinės kalbos balsius *a, e* su tvirtagale priegaide, vienskiemeniuose žodžiuose, atsiradusiuose tarmėje iš dvi-

skiemenių, nukritus trumpajam atviros galūnės balsiui: *kàs* ~ *kāsa*, *žād* ~ *žāda*, *nėš* ~ *nėša*, *kėp* ~ *kėpa*, *lės* ~ *lėsa*, *mėt* ~ *mėta*, *vėž* ~ *vėža*.

e) Ant trumpųjų balsių *ę*, *o*, atliepiančių literatūrinės kalbos *i*, *u*, vienskiemeniuose žodžiuose, atsiradusiuose tarmėje iš dviskiemenių, nukritus trumpajam atviros galūnės balsiui: *lėp* ~ *līpa*, *tėk* ~ *tiki*, *kėš* ~ *kiša*, *lòp* ~ *lūpa*, *sòk* ~ *sùka*, *kròt* ~ *krùta*.

f) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *a*, *e*, *ę*, *o*, *u*, atliepiančių literatūrinės kalbos *a*, *e*, *i*, *u*, *u* su trumpine priegaide, kirtį atitraukiančiuose žodžiuose nuo trumpo arba ilgo galinio skiemens į trumpą šaknį:

1) nuo trumpo galinio skiemens: *à,kės* ~ *akis*, *grà,žòs* ~ *gražūs*, *à,vėžà* ~ *avižà*, *mè,dòs* ~ *medūs*, *lè,gà* ~ *ligà*, *vè,dòs* ~ *vidūs*, *pò,šès* ~ *pušis*, *òg,nès* ~ *ugnis*, *nù,krės* ~ *nukris*, *nù,lòps* ~ *nulūps*;

2) nuo ilgo galinio skiemens: *là,šènè* ~ *lašiniai*, *àt,āudā* ~ *ataudai*, *è,žīs* ~ *ežys*, *vè,dòrīs* ~ *vidurys*, *pò,šē* ~ *pušė(j)* (pušyje), *òg,nīe* ~ *ugnė(j)* (ugnyje), *nù,dāuš* ~ *nudauš*, *nù,ēs* ~ *nuėis*.

g) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *a*, *e*, atliepiančių literatūrinės kalbos *a*, *e* su tvirtagale priegaide, dviskiemeniuose ar daugiaskiemeniuose žodžiuose su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu ne kirtį atitraukiant nuo žodžio galo į pradžią, o dėl pailgėjusių ir ilgai tariamų tarmėje skiemenų: *bamà,tònt* ~ *bamātant*, *sà,kònt* ~ *sākant*, *là,kînte* ~ *lākinti*, *kà,té* ~ *kātei*, *là,pé* ~ *lāpei*, *lè,sînte* ~ *lēsinti*, *mè,tā* ~ *mėtai*, *švè,tintēis* ~ *švētinties* (švetintis, užėiti kur nuo lietaus).

i) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *a*, *e*, atliepiančių literatūrinės kalbos balsius *a*, *e* su tvirtagale priegaide, žodžiuose su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu, nukritus uždaros galūnės trumpajam balsiui ir dėl to susidarius antriniam dvibalsiui bei pailgėjus skiemeniui: *à,vėns* ~ *āvinas*, *āb,dārs* ~ *āpdaras*, *ād,bòls* ~ *ātbulas*, *kà,rāms* ~ *kāramas*, *bà,rāms* ~ *bāramas*, *kà,tēns* ~ *kātinās*, *svè,tēms* ~ *svētimas*, *tè,kēns* ~ *tēkinas*, *vè,dēns* ~ *vēdinās*.

j) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *ę*, *o*, atliepiančių literatūrinės kalbos *i*, *u* su trumpine priegaide, dviskiemeniuose žodžiuose su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu dėl pailgėjusiųjų ilgai tariamų tarmėje skiemenų: *rè,kînte* ~ *rikinti*, *rè,tînte* ~ *ritinti*, *švè,tînte* ~ *švitinti*, *dè,dînte* ~ *didinti*, *pò,šėi* ~ *pušie* (pušiai), *pò,túoms* ~ *pūtoms*, *jò,dînte* ~ *jūdinti*.

k) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *ę*, *o*, atliepiančių literatūrinės kalbos *i*, *u* su trumpine priegaide, dviskiemeniuose ar daugiaskiemeniuose žodžiuose su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu, nukritus galūnės trumpajam balsiui ir dėl to pailgėjus skiemeniui: *dè,dēn* ~ *didina*, *rè,tēn* ~ *ritina*, *kò,šēn* ~ *kūšina*, *jò,dēn* ~ *jūdina*.

l) Žodžio pradžioje ant trumpųjų balsių *a*, *e*, atliepiančių literatūrinės kalbos *a*, *e* su tvirtagale priegaide, dviskiemeniuose ar daugiaskiemeniuose žodžiuose su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu, nukritus atviros galūnės trumpajam balsiui ir dėl to pailgėjus skiemeniui: *mà,sēn* ~ *māsina*, *mà,žēn* ~ *māžina*, *dè,dēn* ~ *dēdina*, *kè,pēn* ~ *kėpina*.

m) Žodžio gale ant trumpųjų balsių *a*, *ę*, *o*, *i*, *o*, *u*, atliepiančių literatūrinės kalbos trumpuosius balsius su trumpine priegaide, tarmės šalutiniame kirtį

atitraukiančiųjų žodžių kirtyje: *šà,kà* ~ šakà, *à,vèžà* ~ avizà, *gà,lè* ~ galè, *kè.i,mè* ~ kiemè, *dvà,sè* ~ dvasià, *và,lè* ~ valià, *à,kis* ~ akis (gal.), *à,u,sis* ~ ausis (gal.), *rò.n,kò* ~ rankà (įnag.), *krò,tò* ~ krutù, *stà,lùs* ~ stalùs, *là.u,kùs* ~ laukùs.

Tvirtagalė priegaidė. Tvirtagalė priegaidė (žymima riestiniu ženkleliu „~“) tarmėje tariama su tęsiamu ir ilgu balso spūdžiu. Šią priegaidę tariant, balsas palengva ilgėliau kyla aukštyr, o paskui staiga nukrinta. Tarmės tvirtagalė priegaidė nuo literatūrinės kalbos tvirtagalės skiriasi tuo, kad jos balso kritimas tarmėje yra staigesnis ir trumpesnis negu literatūrinėje kalboje.

Priegaidės spūdžio vieta dvibalsiuose labai skiriasi nuo literatūrinės kalbos. Literatūrinėje kalboje tariant tvirtagalę priegaidę dvibalsiuose balso spūdis koncentruojamas ant antrojo komponento, o aprašomojoje tarmėje šios priegaidės balso spūdis dvibalsiuose koncentruojamas visada ant pirmojo dvibalsių komponento: *māišos* ~ maišas, *lāiks* ~ laikas, *lāuks* ~ laūkas, *kēims* ~ kiēmas, *kōmps* ~ kaūmpas, *tēmptē* ~ teūmpti, *rōnkas* ~ raūnkas, *lōnks* ~ laūnkas, *līekte* ~ lēkti, *drīeptē* ~ drēbti, *dīede* ~ dēdė, *tīer* ~ tērà, *òz,būons* ~ uzbōnas, *Jūons* ~ Jōnas, *žūodis* ~ žōdis, *lūops* ~ lōpas.

Dėl šitos priegaidės balso spūdžio koncentravimosi ant dvibalsių pirmojo komponento tarmėje kai kurių dvibalsių (*ai*, *ei*) antrasis komponentas yra linkęs išnykti. Štai keletas pavyzdžių, kur tarmėje išnykęs dvibalsių antrasis komponentas: *vāks* ~ vaūkas, *ēte* ~ eūti, *grēts* ~ greūtas, *svēks* ~ sveūkas, *rē,kāls* ~ reūkalas.

Aprašomosios tarmės tvirtagalė priegaidė panaši su žemaičių dūnininkų ta pačia priegaide. Jos sutampa spūdžio rūšies, kiekybės ir balso judėjimo atžvilgiu, o skiriasi balso spūdžio vieta, nes dūnininkų tvirtagalė priegaidė visuose dvibalsiuose yra ant abiejų komponentų, tik arčiau žemaičių dūnininkų su tendencija koncentruotis ant pirmojo komponento⁵.

Tvirtagalę priegaidę turi:

a) Ilgieji skiemenys, kuriuos sudaro tvirtagalio ilgumo balsiai: *éšėgōstē* ~ išsigāsti, *grōšts* ~ grāžtas, *škēstē* ~ skēsti, *līstē* ~ līsti, *pīkte* ~ pīkti, *sūstē* ~ siūsti, *lūts* ~ liūtas, *mūris* ~ mūris, *lūdnos* ~ liūdnas.

b) Ilgieji skiemenys, kuriuos sudaro kirčiuoti pailgėjusieji *a*, *e*: *dāre* ~ *eglāšakē* ~ eglāšakė, *māžos* ~ māžas, *šāke* ~ šākė, *šāšos* ~ šāšas, *sāke* ~ sākė, *kēke* ~ kēkė, *mēdis* ~ mēdis, *sēnis* ~ sēnis.

Tačiau žodžiuose, kur, sutrumpėjus galūnei, susidaro tarmėje trumpai tariamas skiemuo, balsiai *a*, *e* tokiame skiemenyje, kaip anksčiau nurodyta, turi trumpinę priegaidę: *bāts* ~ bātas, *lāps* ~ lāpas, *kāps* ~ kāpas, *lēt* ~ lēdas, *svēt* ~ svēčias, *nēš* ~ nēša, *vēd* ~ vēda.

c) Ilgieji skiemenys, kuriuos sudaro tvirtagalio ilgumo gryniesi ar mišrieji dvibalsiai; šiuo atveju priegaidę turi pirmieji dvibalsių komponentai: *lāuks* ~ laūkas, *āuls* ~ aūlas, *šāukte* ~ šaūkti, *lāiks* ~ laikas, *pēikte* ~ peūkti, *dēina* ~ diēna, *šēins* ~ šiēnas, *jōuks* ~ juōkas, *mōils* ~ muūlas, *kāltis* ~ kaūtas, *šāltis* ~ šaūltis, *kōmps* ~ kaūmpas, *lōnks* ~ laūnkas, *pāršos* ~ paūšas, *šēlpte* ~ šēlpti, *lēngvos* ~ leūngvas, *vērste* ~ veūsti, *tēlpte* ~ tēlpti, *īmte* ~ iūmti, *gīnte* ~ giūnti,

⁵ Plg. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, § 15, Kaunas, 1939.

sērkte ~ siṙgti, *gōl̃te* ~ gulti, *trūmps* ~ truṁpas, *sūnkte* ~ suṁkti, *pōrvs* ~ puṙvas.

Laužtinė priegaidė. Laužtinė priegaidė (žymima stogelio pavidalo ženkleliu „^“) būdinga kirtį atitraukiantiesiems žemaičiams, taigi ir aprašomajai tarmei, kurioje kirčio atitraukimas ypač ryškus. Šitoks priegaidės balso spūdis skiriasi nuo literatūrinės kalbos tvirtapradės. Laužtinę priegaidę tariant, aiškiai girdimas staigus pakilusio balso lūžimas garso viduryje, nes tuo metu įvyksta staigus balsaskylės uždarymas. Balsaskylei tuo pačiu momentu vėl atsidarius, kirčiuojamosios fonemos antroji dalis baigiama tarti leidžiant balsą žemyn. Laužtinės priegaidės balso lūžimas yra didesnis negu literatūrinės kalbos tvirtapradės.

Tariant laužtinę priegaidę balsaskylė ne visais atvejais vienodai uždaroma. Vienus garsus tariant ji uždaroma daugiau, o kitus tariant — mažiau. Tai priklauso nuo garsų kokybės. Ne visiškai uždaroma balsaskylė tariant, pavyzdžiui, garsus *i* ir *ū*: *rīts* ~ rýtas, *lūpa* ~ lúpa. Rišlioje kalboje balsaskylė taip pat uždaroma, paprastai, mažiau, negu tariant tuos pačius žodžius skyrium. Labiau atidaroma balsaskylė tariant balsius *ā*, *ē*: *sāu* ~ sáu, *gārs* ~ gāras, *gērs* ~ gēras, *dēr* ~ dēra. Be to, ji labiau atidaroma tariant žodį skyrium, pabrėžiamai.

Laužtinė priegaidė spūdžio vietos atžvilgiu nesiskiria nuo literatūrinės kalbos tvirtapradės, nes laužtinės priegaidės balso spūdžio vieta yra ta pati kaip literatūrinės kalbos tvirtapradės, būtent: ji dvibalsiuose, antrinio kilimo dvibalsiuose ir dvibalsiuose, atliepiančiuose literatūrinės kalbos *o*, *é* (*uo* ~ *o*, *ie* ~ *é*), koncentruojama ant pirmojo komponento: *kāilis* ~ káilis, *šāukšts* ~ šáukštas, *sēile* ~ séilė, *lēipa* ~ liepa, *dōna* ~ dúona, *šālts* ~ šáltas, *ōmžos* ~ ámžius, *pōntis* ~ pántis, *tārps* ~ tárpas, *kēl̃te* ~ kēlti, *lēmpa* ~ lémpa, *sēnte* ~ sénti, *gērte* ~ gērti, *kā,tēns* ~ kātinas, *lēns* ~ linas, *gērs* ~ gēras, *grúopte* ~ gróbti, *mūolis* ~ mólis, *dēte* ~ dēti, *siedīete* ~ sēdēti.

Tariant laužtinę priegaidę balso judėjimas yra toks pat kaip ir tvirtapradės, būtent, kylamas krintamas. Jai ištarti reikia ilgesnio laiko negu tarmės tvirtapradei priegaidei (žr. poskyrį „Tvirtapradė priegaidė“).

Laužtinė priegaidė savo prigimtimi panaši į latvių laužtinę priegaidę. K. Būga savo žodyno įžangoje žemaičių laužtinę priegaidę vadina sprogstančiąja arba lūžtančiąja (laužtine) ir palygina ją su latvių laužtine priegaide, latviškai vadinama „krituoša“ ir „grūsta“ arba „lauzta“⁶. Tarmės laužtinė priegaidė nuo latvių laužtinės skiriasi balso spūdžio vieta, nes latvių laužtinė priegaidė koncentruojama ant abiejų fonemos komponentų, o žemaičių laužtinė — ant pirmojo komponento. Balsaskylės uždarymo atžvilgiu ji irgi skiriasi nuo latvių laužtinės, nes žemaičių laužtinę tariant balsaskylė užsidaro labiau.

Laužtinę priegaidę tarmėje turi:

a) Ilgieji skiemenys, kuriuos sudaro tvirtapradžio ilgumo balsiai: *kōsnis* ~ kāsnis, *kōste* ~ kāsti, *sprēste* ~ sprēsti, *žīste* ~ žįsti, *rīts* ~ rýtas, *gīte* ~ gýti, *vīrs* ~ výras, *skūste* ~ skūsti, *sūls* ~ siúlas, *grūts* ~ grúdas, *lūpa* ~ lúpa.

⁶ K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, 1 sąs., XXIV.

b) Ilgieji skiemenys, kuriuos sudaro tvirtapradžio ilgumo gryniesi ar mišrieji dvibalsiai: *báime* ~ báimė, *káuls* ~ káulas, *sáule* ~ sáulė, *méile* ~ méilė, *péiva* ~ pieva, *séina* ~ síena, *péins* ~ píenas, *dóuna* ~ dúona, *óusis* ~ úosis, *káltis* ~ káltas, *sómtis* ~ sámtis, *póntis* ~ pántis, *kárvė* ~ kárvė, *bárte* ~ bárti, *délns* ~ délnas, *pémpė* ~ pémpė, *lénke* ~ lénkė, *gérve* ~ gėrvė.

Literatūrinės kalbos mišriųjų dvibalsių, sudarytų iš *i, u + l, m, n, r*, ir dvibalsio *ui* tvirtapradės priegaidės kirtis žymimas kairiniu kirčio ženkle, nes balsiai *i* ir *u* visada trumpi, jie tokie lieka ir tuose dvibalsiuose. Aprašomojoje tarmėje dvibalsių, sudarytų iš *i, u + l, m, n, r*, ir dvibalsio *ui* pirmieji komponentai tariami ilgai ir turi ne trumpinę, o laužtinę priegaidę: *skélte* ~ skilti, *élks* ~ ilgas, *téltis* ~ tiltas, *tímpa* ~ tìmpa, *pínte* ~ pinti, *trínka* ~ trinka, *bérte* ~ birti, *kólte* ~ kùlti, *dūmte* ~ dūmti, *kórpė* ~ kùrpė, *óite* ~ ùiti.

Tokia pat ir antrinio kilimo mišriųjų dvibalsių, sudarytų iš *i, u + l, m, n, r*, priegaidė: *pél* ~ pila, *šéls* ~ šilas, *vežéms* ~ vežimas, *liekémis* ~ lėkimas, *pén* ~ pina, *lėns* ~ linas, *mén* ~ mīna, *tėn* ~ tina, *kól* ~ kùlia, *gól* ~ gūla, *aukštóms* ~ aukštūmas, *gelóms* ~ gilūmas, *dór* ~ dūria.

Laužtinę priegaidę turi ir tarmės antrinio kilimo mišrieji dvibalsiai, sudaryti iš *a, e + l, m, n, r*, susidareę nukritus tarmėje uždarai trumpajai galūnei: *gáls* ~ gālas, *nóms* ~ nāmas, *tráns* ~ trānas, *gárs* ~ gāras, *kéls* ~ kēlias, *pėns* ~ pēnas, *gėrs* ~ gēras.

c) Tarmės ilgieji skiemenys su šalutiniu kirčiu, atsiradusiu ne dėl kirčio atitraukimo nuo žodžio galo į pradžią, bet dėl skiemens pailgėjimo tarmėje: *lúo, píte* ~ lópyti, *ví, rá* ~ výrai, *vā, kóu* ~ vaĩkuo (vaikui), *árk, lóu* ~ árkliuo (arkliui), *gnái, bíte* ~ gnáibyti, *dáik, stíte* ~ dáigstyti, *trė, línks* ~ trilinkas, *dė, gínte* ~ dėginti, *dė, dínite* ~ didinti, *lė, sáls* ~ lėsalas, *sprá, gėls* ~ sprāgilas, *pá, šárs* ~ pāšaras, *vā, báls* ~ vābalas.

Vidurinė priegaidė. Vidurinė priegaidė (žymima stačiu riestiniu ženkleliu „^o“) yra žymiai trumpesnė už tvirtagalę priegaidę, tariama netęsiamai. Jos kirčiuojamoji fonema mažiau įtempta negu tvirtagalės priegaidės. Nuo tvirtagalės priegaidės ji skiriasi ir savo balso kilimu bei kritimu.

Balso spūdžio vietos atžvilgiu ji nesiskiria tarmėje nuo tvirtagalės priegaidės. Dvibalsiuose balso spūdis koncentruojamas ant pirmojo komponento: *dė. i, nà* ~ dienà, *dó. u, bīe* ~ duobė, *lá. u, kā* ~ laukai.

Vidurinę priegaidę tarmėje turi:

a) Balsiai *e, o*, atliepantieji literatūrinėje kalboje *i, u* su trumpine priegaide, atviruose, vieną kirtį teturinčiuose (t. y. be šalutinio kirčio žodžiuose) skiemenyse: *vė. sós* ~ visas, *bė. jė* ~ bijo, *lė. pa* ~ lipo, *tekė. nis* ~ tekėnis, *krė. stė* ~ kristi, *šó. kas* ~ šukos, *bó. va* ~ būvo, *šó. ni* ~ šūnį, *nó. gara* ~ nūgara, *šó. tēni* ~ šūtinį.

Jei dviskiemeniai ar daugiaskiemeniai žodžiai turi po du kirčius, t. y. pagrindinį ir šalutinį, tada balsiai *e, o*, atliepantieji literatūrinėje kalboje *i, u* su trumpine priegaide, turi tarmėje ne vidurinę, o trumpinę priegaidę: *vė. sās* ~ visais, *bė. juóm* ~ bijom, *lė. pām* ~ lipam, *tekė. nē* ~ tekėniai, *krė. túot* ~

kritot, šò,kúoms ~ šúkoms, bò,vúom ~ búvom, šò,nò ~ šuniù, nò,garúo ~ nùgaro(j), šò,tēnòu ~ šùtiniuo (šutiniui).

b) Ilgieji skiemenys dviskiemeniuose ar daugiaskiemeniuose žodžiuose su atitrauktu kirčiu nuo žodžio galo į tvirtagalio ilgumo šaknį: ō,sà ~ ašà, plī,-ià ~ plytà, šò,sès ~ žašis, dīg,līs ~ dyglīs, bū,rīs ~ būrīs, lā,i,kā ~ laikāi, ā,u,lā ~ aulai, žė,i,mà ~ žiemà, kā,l,và ~ kalvà, dō,n,gòs ~ dangùs, mār,kà ~ markà, lē,n,tà ~ lentà, dē,r,và ~ dervà, kō,l,nès ~ kulnìs, dē,r,và ~ dirvà, lā,i,-kēnā ~ laikināi, kũ,m,pnūsà ~ kumpnosà, lā,uk,nēsà ~ lauknešà.

Tvirtapradė priegaidė. Tvirtapradės priegaidės (žymimos dešiniu ženkliu „‘“) balso judėjimas yra kylamas krintamas. Kylančioji balso judėjimo dalis trumpesnė už krintančiąją. Tariant balso spūdis staiga pakyla, o į galą ilgėliau ir vienodai krinta.

Tvirtapradė priegaidė balso spūdzio vietos atžvilgiu sutampa su literatūrine kalba. Priegaidės balso spūdis dvibalsiuose koncentruojamas ant pirmojo komponento: ár,k,līs ~ arklīs, šė,r,dēs ~ širdis. Ant pirmojo komponento koncentruojamas balso spūdis ir dvibalsiuose, atliepiančiuose literatūrinės kalbos balsius o, é: žúo,gā ~ žiogāi, grieb,līs ~ grėblīs.

Tvirtapradė priegaidė tarmėje turi tik nuo žodžio galo į pradžią atitraukiantieji kirtį žodžiai. Kaip žinoma, tarmėje kirtis atitraukiamas nuo tvirtagalės ir trumpinės galūnės, o atkeltinio kirčio priegaidė gali būti trejopa: trumpinė, vidurinė arba tvirtapradė, žiūrint, į kokią šaknį kirtis atitraukiamas. Tvirtapradė priegaidė būna atitraukus kirtį į tvirtapradę šaknį, t.y. į tokią, kurios kirčiuojamasis skienuo turi tvirtapradę priegaidę: vie,žīs ~ vėžys, gī,-vā ~ gyvā, vie,gīelīe ~ vėgėlė, gāl,vā ~ galvā, gé,l,žēs ~ gelžis, vúo,žīs ~ ožys, gé,lž,gālīs ~ gelžgalys, vúo,bēlīe ~ obelė, tē,vā ~ tėvai, vúo,šėkà ~ ošikà (ožka), tá,u,kā ~ taukai, šė,r,dēs ~ šerdis, dār,bēnīnks ~ darbinīkas.

Kadangi kirtį atitraukiančiųjų žodžių į tvirtapradę šaknį tarmėje ne per daugiausia, o tvirtapradė priegaidė yra tik kirtį atitraukus į tvirtapradę šaknį, tai tarmėje ši priegaidė negausi.

УДАРЕНИЕ И ИНТОНАЦИЯ В КРЕТИНГСКОМ ГОВОРЕ

И. И. АЛЕКСАНДРАВИЧЮС

Резюме

Описываемый говор по принятому распределению в литовской диалектологии относится к приморско-жемайтскому говору — доунишинкай.

На этот говор уже давно обратили внимание языковеды, так как в нем сохранились старые языковые особенности.

Ввиду того, что особенности говора, как языковой системы, наиболее ярко видны при сравнении с литературным языком, то ударение и интонация изучаются главным образом по методу сравнения.

Ударение и интонация описываемого говора отличаются от литературного языка. Самыми характерными чертами в области ударения говора являются ретракция ударения и наличие двух или более ударных слогов.

В кретингском говоре ударение переносится с восходящей долготы и краткого окончания (кроме окончаний нисходящей долготы) на каждый долгий или краткий слог; однако оно не совсем переносится, а распределяется на начало и конец слова: часть ударения переносится на начало слова, а другая часть остается на прежнем месте. Из-за такой ретракции ударения в слове увеличивается число ударных слогов. Поэтому слова с ретракционным ударением имеют не по одному ударному слогу, а по два и более.

Вторичные ударения в говоре появляются не только в результате перенесения ударения, но и в тех случаях, когда после основного ударения в говоре следует долгий слог. Если в слове после основного ударения нет долгого слога, то такое слово не имеет вторичного ударения.

В кретингском говоре имеется пять интонаций: краткая, восходящая, прерывистая, средняя, нисходящая. По отношению к движению голоса наиболее близкими к литературному языку являются краткая, восходящая и нисходящая интонации, а прерывистая интонация отличается от нисходящей литературного языка сильным падением голоса.

Восходящая интонация в говоре похожа на восходящую интонацию литературного языка только повышением голоса. Восходящая интонация говора длиннее и более протяжна, чем в литературном языке.

Средняя интонация говора в литературном языке отсутствует. Она похожа на восходящую, только гораздо короче. В говоре средняя интонация встречается в тех случаях, когда имеются краткие гласные, явившиеся результатом удлинения краткой интонации, или же тогда, когда ударение переносится от слога с восходящей долготой на корень восходящей долготы.

Интонацию в говоре имеют как основные, так и вторичные ударения, независимо от того, каким образом появилось вторичное ударение в слове: в результате ли ретракционного ударения, или в результате появления ударения на долгом слоге. Слова, имеющие по два и более ударений, имеют и по две и более интонаций.
